

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

Петро КРАЛЮК

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ «БЕЗ БРОМУ»

РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОСТІ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Харків
«ФОЛІО»
2020

Історія народу є також його заповітом.
Вільгельм Швобель

Історії без страждань не буває. Замість передмови

Письменник і політик, один із вождів українських «визвольних змагань» 1917–1921 рр. Володимир Винниченко якось заявив, мовляв, не можна українську історію читати без брому, тобто заспокійливого. Справді, українське минуле, яке подавалося істориками національного спрямування, часто трактувалося як «історія страждань». Відтоді, правду кажучи, не так багато змінилося. І зараз нам продовжують пропонувати історичне бачення, де український народ постає як жертва, його гноблять інші народи (татари, поляки, росіяни і не тільки). Він часто не має своєї держави. А якщо й має, то «воріженьки» роблять чимало для того, щоб її знищити. І часто це їм вдається.

Натомість чомусь забувається, що національні держави — це порівняно недавній витвір. Якщо звернутися до середньовічних і ранньомодерних часів, не кажучи вже про часи стародавні, то бачимо, що тоді, як звичайно, були держави, у складі яких проживали різні народи. Моноетнічні держави радше були винятком, аніж правилом. Та й навіть у Нові часи домінували багатоетнічні держави імперського типу. Отже, бездержавність — явище, характерне для багатьох народів. Тут українці зі своєю «складною історією» зовсім не самотні.

Звичайно, хотілося б більшого. Хотілося, щоб українці, точніше їх предки-русини, у Середньовіччі й ранньомодерні часи мали свою державу, яка б у новочасний період трансформувалася в державу національну. Проте не треба забувати, що ці самі наші предки досягали успіхів у начебто «чужих» державах, опиняючись на вищих щаблях. Вони зробили чимало для становлення Російської імперії. Займали високі посади в Речі Посполитій. Навіть деякі королі цієї держави походили з України й мали русинське (українське) походження. Русини-українці відігравали помітну роль у Молдавському князівстві. Руська (українська) аристократія мала сильні позиції в середньовічному Угорському королівстві. Та й навіть в Османській імперії українці давали знати про себе. Згадайте хоча б Роксолану! А в жилах деяких турецьких султанів текла українська кров. Помітне місце займали вони в комуністичній імперії — Радянському Союзі, який, зрештою, і розвалили.

Держави — це форми політичного життя. Вони постійно змінюються. Вічних держав немає. Це розуміли наші предки. Так, на початку XVII ст. україн-

ський поет Іван Домбровський написав латинською мовою поему «Дніпрові камени». Є в ній такі слова:

*Доля нерідко буває зрадлива: з пихатим зухвальством
Зміцнює підданих, а королів у в'язницях катує.
Тож не буває на світі нічого тривкого, держави
Слабнуть щоднини, а з часом хиріють і мруть невблаганно¹.*

До речі, у цьому творі маємо історію державних змін на теренах України в часи Середньовіччя. Історію, сповнену гордості за предків. Виявляється, у ті далекі часи українці-русини могли писати свою історію «без брому».

Тепер щодо страждань. Хіба вони випадали лише на долю українців? Почитайте Старий Завіт. Історія давніх євреїв сповнена кривавими війнами, масовими вбивствами, частими конфліктами між «своїми», міграціями й примусовими виселеннями. А чи мало нащадків цих давніх євреїв зазнавали гоніннь у часи Середньовіччя або в період Другої світової війни?

Або візьмемо провідні країни Західної Європи. Хіба мало потрясіннь було в їх історії? Величезні руйнації під час «великого переселення народів», коли загинув цивілізований світ — *рех Romana*, жорстокі напади норманів, Столітня й Тридцятилітня війни, криваві конфлікти Нового часу, падіння старих і творення нових державних утворень... Список можна продовжувати.

Звернімося до історії наших ближніх сусідів. Чи була «рівною» й «спокійною» історія Польщі? Мали поляки значні втрати своєї людності, територій у часи Середньовіччя. Була ліквідація ранньомодерної Речі Посполитої, яка могла б трансформуватися в польську національну державу. Непростою була доля «відновленої» Польщі в ХХ ст., особливо під час лихоліття Другої світової війни. Щось подібне можна сказати про угорців. Принаймні вони, як звичайно, виділяють у своїй історії дві великі трагедії: битву під Могачем 1526 р., яка фактично стала початком ліквідації Угорського королівства, й Тріанонський договір 1919 р., за яким Угорська держава втратила велику частину своїх етнічних територій. Більш «щасливою» може видатися історія румунів — нащадків волохів та молдаван. Проте варто пригадати, що останні протягом майже чотирьох століть перебували під владою османів. Відносна успішність Румунії наприкінці ХІХ — першій половині ХХ ст., створеної під протекторатом західноєвропейських держав, власне, й була обумовлена цим протекторатом. Непростою була доля румун у «соціалістичні часи», коли правив диктатор Ніколає Чаушеску. Зрештою, досі так і не реалізована ідея Великої Румунії. За межами Румунської держави продовжує залишатися Молдавія, значна частина населення якої ідентифікує себе румунами.

¹ Домбровський І. Дніпрові камени. Українська поезія ХVІІ ст. К., 1988. С. 112.

А чи щасливою була доля росіян? Довгий час їхні предки, серед яких була велика частка угро-фінів, перебували під владою київських князів, а потім під ігом Золотої Орди. Власне, тоді предки росіян втратили свою етнічну ідентичність, зазнавши слов'янізації й русинізації. Потім створення деспотичної Московської держави, яка без особливого милосердя ставилася до своїх підданих. Чого варта лише опричнина! Виникнення ще однієї деспотії (щоправда, дещо цивілізованої) — Російської імперії. Кривава громадянська війна 1918–1920 рр., що призвела до знищення немалої частки російської еліти. Не такою вже й солодкою була доля росіян і в часи СРСР. Та і в нинішній Російській Федерації, попри культивування російського шовінізму, не все так виглядає однозначно.

Звичайно, можна говорити, що наші страждання більші, пригадуючи придушення козацьких і гайдамацьких повстань, знищення Гетьманщини, утиски українців в часи «національного відродження» в Австро-Угорській і особливо в Російській імперіях, загибель українських державних утворень під час «визвольних змагань» 1917–1921 рр., репресії проти українців у Польщі й Румунії в міжвоєнний період, Голодомор й терор у радянській Україні, криваву ліквідацію Карпатської України 1939 р., величезні втрати українців під час Другої світової війни, жорстокі репресії проти Української Повстанської Армії...

Проте представники інших народів можуть доводити, що їхні страждання не менші, а то й більші, пригадуючи ті чи інші факти своєї історії. Взагалі «історії страждань» не обходяться без зміщення акцентів, а то й певної міфологізації.

Та, попри страждання, українці навчилися виживати в різних державних утвореннях: як своїх, так і чужих. До того ж нерідко «чужі» держави вони намагалися зробити «своїми». У часи націоналізму українці не раз демонстрували волю створити свою державу, попри поширені анархічні настрої в їхньому середовищі. Зрештою, вони відіграли провідну роль у розвалі Радянського Союзу, проголосивши незалежність України. Хоча ця незалежність далася й дається непросто. Таке життя. «А хто борець, той здобуває світ!»

Принагідно хочеться нагадати: в часи націоналізму, коли популярною стала ідея права народів на політичне самовизначення і почали з'являтися національні держави, далеко не всі народи зуміли реалізувати це право. До сьогодні ведуть боротьбу за створення своєї держави курди. Зрештою, не лише вони. Навіть у цивілізованій Європі є етноси, які так і «не відбулися», не стали «повноцінними народами». Наприклад, це стосується провансальців, бретонців, баварців, саксонців, сілезців... Чимало європейських народів (валлійці, каталонці, кашуби, лужичани, помаки, ретороманці, фламандці, шотландці та інші), які, здавалось би, «відбулися», не мають ні своїх держав, а іноді навіть автономних утворень.

Українці ж свою державу мають. І демонструють у сучасних умовах російської агресії волю до її збереження. Чого не скажеш про наших північних сусідів — білорусів, які близькі до інтеграції з Росією.

Тобто не такі ми вже «пропащі» й «бідні», як це нам дехто подає чи хоче подати. За плечима маємо значну етнічну, а також державну традицію. Інша річ, що про останню знаємо не так багато. До того ж часто уявлення наші про неї викривлені.

Українська держава й держави на українських теренах

Держава — це сукупність інституцій політичного, адміністративного, воєнного, судового, релігійного й культурного характеру, за допомогою яких здійснюється управління певною територією й населенням, яке проживає на ній.

Поняття держава в різних народів має різну етимологію, яка відображує їхній політичний досвід. У Стародавній Греції державу іменували політією. Це слово походило від слова поліс, тобто місто. Приблизно те саме спостерігаємо в англосакських народів. І справді, на початкових етапах держави часто виникали як укріплені поселення (міста), що контролювали навколишню місцевість. Хоча не обов'язково. Треба мати на увазі, що існували різні типи держав. Державність полісного типу формувалася переважно в осілих, землеробських народів. Дещо по-іншому здійснювалося її формування в народів кочових і морських. До того ж із часом державні організми зазнали значної еволюції.

Важливим елементом держави є існування фіксованого письмового права.

Існували й існують різні форми держав, які залежать від низки чинників:

- розвитку технологій, зокрема інформаційних;
- географічного становища;
- економічної діяльності населення;
- його етнічного складу та ментальних і культурних особливостей;
- історичного й політичного досвіду народу.

В українській мові утвердився термін «держава». Саме це слово має давньо-слов'янське походження. У «Лексиконі словенороському» (1627) українського філолога Памво Беринди держава визначається як сила, вельможність або зверхність, а відповідником їй у грецькій мові є слово «кратос», тобто влада. У цьому ж словнику слово «державствую» трактується як *паную, справую*¹.

Термін же «держава» в сучасному розумінні прийшов до нас під впливом російської культури. У середньовічні часи державою називали символ влади московських царів у вигляді кулі, яка увінчувалася хрестом. Правителі Московії тримали державу в руках під час офіційних церемоній. Сам же цей символ перейшов до них від ромейських (візантійських) імператорів. Відповідно, у росіян держава персоніфікувалася з верховним правителем.

Приблизно таке ж розуміння зустрічаємо в українців. Навіть зараз вони часто пов'язують уявлення про свою державу з особою президента. Щоправда, росіяни в плані персоніфікації державної влади й верховного правителя, схоже, пішли далі наших краян. Вони зазвичай мало вживають слово «держава», а переважно користуючись терміном «государство» — від слова государ, правитель.

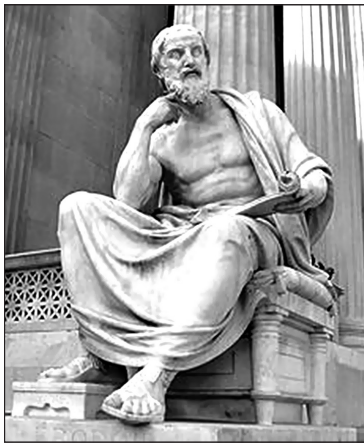
¹ Беринда П. Лексикон славеноросскій. К., 1627. С. 29.

Також в українській мові були й інші терміни для означення держави. Наприклад, у текстах ранньомодерних часів зустрічаємо термін «панство». Його широко вживає автор анонімного твору «Пересторога» (початок XVII ст.). У зазначеному творі читаємо, що «поляці руськії панства [держави, князівства — прим. автора] поосідали»¹. Тобто держава — це сукупність панів, людей, що мають власність, доступ до влади. Таке розуміння відповідало духу шляхетської демократії, яка існувала в тогочасній Речі Посполитій. Також у ранньомодерних українських текстах зустрічаємо означення державного організму як «речі посполитої», що є буквальним перекладом латинського терміну республіка (справа народна).

Можна говорити про наявність низки державних утворень на теренах України за період майже трьох тисяч років. Функціонували тут також ранні державні утворення, що не мали певних елементів державності. Зокрема, у ранніх державах не було сформованого адміністративного апарату й писаного права.

Не чіпатимемо питання про Трипільську цивілізацію. Чи мали трипільці ранню державу — це питання. Писемних джерел, які б давали уявлення про неї, не збереглося.

Одними з перших ранніх держав на теренах України, про які є свідчення у писемних джерелах, можна вважати держави киммерійців та скіфів. Про них, зокрема, писав Геродот у своїй «Історії». Те саме можемо сказати про ранню державу сарматів.

Геродот, будинок Австрійського парламенту, Відень

Також першими державами на українських землях варто вважати грецькі міста-держави й елліністичне Боспорське царство. Частина українських земель входила до складу Римської імперії, а потім — імперії ромеїв, яку в нас звично іменують Візантією.

У період «великого переселення народів» на теренах України існувала низка ранніх держав. Це — держави готів, гунів, булгарів, слов'ян тощо. Згодом тут з'являються доволі розвинуті держави імперського типу — Аварський та Хозарський каганати.

Зрештою, у часи раннього Середньовіччя (у X – на початку XI ст.) формується ще одна держава імперського типу, в якій домінантним було слов'янське населення і яка отримала назву Русі (в літературі часто для її означення використовується кабінетний термін «Київська Русь»). Цій державі протистояли кочові протодержави печенігів та половців.

Після Батиевої навали 40-х років XIII ст. частина земель Київської Русі опинилася під контролем кочової імперії Золотої Орди. Землі ж нинішньої Правобережної України входили до складу відносно незалежного державного утворення, яке варто було б називати Руським королівством, але яке в літературі традиційно іменується Галицько-Волинським князівством. Остання назва є кабінетним терміном і не має серйозної документальної підстави. Руське королівство можна розглядати як наступника Русі Київської.

У середині XIV ст. відбулася дезінтеграція Руського королівства. Його землі були захоплені Польським, Угорським королівствами, а також Великим князівством Ли-

¹ Пересторога. Українська література XVII ст. К., 1987. С. 27.

товським. На землях південно-східної частини цього державного утворення сформувалася Молдавська держава, де значну частину населення становили слов'яни, а державною мовою була руська мова на старослов'янській основі.

У XV ст. відбулася дезінтеграція Золотої Орди. Її спадкоємцем стало Кримське ханство, територія якого розташовувалася в межах сучасної України. Ця держава опинилася під протекторатом Османської імперії. Сама ж ця імперія захопила землі на південних теренах сучасної України, створивши еялети Кефе, Сілістрійсько-Очаківський та Кам'янецький.

1569 р. за Люблінською унією відбулося об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського. Наслідком цього стало виникнення держави федеративного типу, яку називають Річчю Посполитою, тобто Республікою. Саме тоді більшість земель, населених етнічними українцями, увійшли до складу цієї держави як підпорядковані Королівству Польському.

Тоді на теренах Наддніпрянщини та Поділля, що були околицями Речі Посполитої, йшло формування нової соціальної спільноти — українського козацтва. У першій половині XVII ст. козаки заявили про себе в плані воєнно-політичному, піднявши кілька повстань і вимагаючи для себе більших привілеїв. Вони витворили військово-політичну структуру — Запорізьку Січ, яку дехто ладний трактувати як державу. Ця структура виникла поза Річчю Посполитою фактично в опозиції до неї. Вона стала зосередженням анархічних елементів, які не сприймали чинні тоді державні порядки.

У середині XVII ст. відбулося масове повстання українських козаків під проводом Богдана Хмельницького. Унаслідок цього виникла Українська Гетьманська держава. Щоправда, вона так і не стала повністю самостійною. Підсумком змагань кількох держав (Речі Посполитої, Московії, а також Османської імперії з васальним їй Кримським ханством) було розчленування Гетьманської держави, творення на її основі кількох автономних державних структур. Це Гетьманат на Лівобережній Україні (друга половина XVII — перша половина й середина XVIII ст.) під протекцією Московії; Гетьманат на Правобережній Україні (друга половина XVII ст.) під захистом Речі Посполитої; Ханська Україна (Ганьщина), яка існувала наприкінці XVII–XVIII ст. під протекцією кримських ханів й Османської імперії.

У другій половині XVIII — на початку XIX ст. відбулося переформатування українських земель між імперськими державами. Російська імперія анексувала Кримське ханство й відібрала в Османській імперії нинішні південноукраїнські землі. Також вона разом із Австрією й Пруссією розділили Річ Посполиту. Тому під владою Російської імперії опинилася більшість українських земель — Лівобережна Україна, південь разом із Кримом й частина Правобережжя (Київщина, Поділля, Волинь). Австрійській імперії залишилися землі Карпатської Русі, які раніше входили до Угорського королівства, а після його розпаду відійшли до Трансільванії (Семиграддя); Буковина, котра входила до Молдавського князівства; а також землі Галичини, що належали Речі Посполитій. Такий розподіл українських земель між зазначеними імперськими державами зберігався до кінця Першої світової війни.

Ця війна призвела до падіння Російської та Австро-Угорської імперій. 1917–1921 рр. на українських землях спостерігалися бурхливі процеси, які в нашій літературі мають назву «визвольні змагання» або «українська революція». Тоді на теренах України з'явилося кілька державних утворень, які могли б стати українськими національними державами. Це — Українська Народна Республіка, Укра-

їнська Держава під керівництвом гетьмана Павла Скоропадського, Західноукраїнська Народна Республіка. Також кримські татари намагалися створити своє автономне державне утворення. Виникли тут і маріонеткові радянські республіки: Українська, Донецько-Криворізька, Таврійська та інші під керівництвом більшовиків. Окрім того, були й тимчасові формації, які заявляли про свій державний статус — різноманітні «республіки». Наприклад, відомою була Холодноярська республіка. Насправді ці формації часто не мали низки елементів, притаманних тогочасним «класичним» державам.

«Визвольні змагання» не дали можливості створити українську національну державу. Українські землі були захоплені різними державами. Найбільша їх частка відійшла більшовицькій Росії, яка створила на цих землях підпорядковану їй Українську Соціалістичну Радянську Республіку, яка 1922 р. увійшла до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Західну Волинь і Галичину анексувала Польща, Карпатську Русь-Україну — Чехословаччина, Буковину, Мармароцину й Бессарабію — Румунія. Перед початком Другої світової війни Закарпаття окупувала Угорщина, а на початку цієї війни Волинь, Галичину, Буковину й Бессарабію — СРСР.

Друга світова війна призвела до нового переформатування українських територій. Більшість із них опинилася в складі СРСР і адміністративно входила до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). Щоправда, за межами останньої опинилося чимало етнічних українських земель. Так, до складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки як основної складової частини СРСР увійшли заселені українцями східна частина Донбасу, Кубань, т. зв. Жовтий і Зелений Клини, Вороніжчина, Білгородщина, Стародубщина тощо. До складу Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки — Берестейщина, до Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки — Придністров'я, де фактично домінувало українське населення. Ці землі, що опинилися за межами УРСР, але входили до Радянського Союзу, зазнали тотальної русифікації.

Деякі українські етнічні території після Другої світової війни не увійшли до складу СРСР, а дісталися країнам т. зв. «соціалістичного табору». Південне Підляшшя, Холмщина, західна Галичина, значна частина Лемківщини відійшли до Польської Народної Республіки; Пряшівщина й південна частина Лемківщини — до Чехословацької Соціалістичної Республіки; Мармароцину й Південна Буковина — до Румунської Соціалістичної Республіки. Попри те, що в цих державах приділялася певна увага задоволенню культурних потреб українців, вони тут зазнали денационалізації.

Однак 1954 р. до складу УРСР увійшла Кримська область, де українське населення становило незначну частину. Також у складі УРСР були території, де компактно проживало російське, румунське, молдавське, гагаузьке, угорське населення, представники деяких інших національних меншин.

1991 р. Україна вийшла зі складу Радянського Союзу й стала незалежною державою. Ця подія поставила крапку на існуванні СРСР. Відбувся загальом мирний демонтаж цієї держави.

Та все ж імперії мирним шляхом не зникають. Російське керівництво спровокувало низку регіональних конфліктів на теренах колишнього Радянського Союзу, створивши свої проросійські анклавні. Такими можна вважати Нагірний Карабах, Південну Осетію, Абхазію й Придністров'я. Із самого початку існування української

Зміст

Історії без страждань не буває. Замість передмови	5
Українська держава й держави на українських теренах.....	9
На світанку цивілізації. Державні утворення на українських теренах у стародавні часи.....	14
Державні утворення на сучасних українських землях у період великого переселення народів та в часи раннього Середньовіччя...	40
Русь: імперія і конфедерація.....	64
Суперники Русі. Кочові державні утворення на теренах України в X–XV ст.....	109
Королівство Руське як продовжувач державних традицій Київської Русі.....	127
Державні пасинки. Українські землі в складі Угорського королівства й Молдавської держави	146
Загарбник чи охоронець теренів колишньої Русі? Українські землі у складі Великого князівства Литовського	155
Воля чи неволя? Українські землі в складі Польського королівства й Речі Посполитої	169
Наша слава козацькая. Ґене́за та функціонування козацької автономної держави на теренах України	203
(Не)наша державницька традиція. Південноукраїнські землі в складі Кримського ханства й Османської імперії	264
Під владою «білого царя». Українські землі в складі Російської імперії	296

У державі «доброго цісаря».	
Українські землі в складі Австрійської імперії	322
Бурхливе державотворення.	
Українські землі під час української революції 1917–1921 рр.	341
Розшматовані землі.	
Українські терени в міжвоєнний період (1921–1939)	368
Українські землі під час Другої світової війни.....	381
Україно наша радянська	393
Українська незалежна держава	403